BUZG‘UNCHI G‘OYALAR VA INSON BUZG‘UNCHILIGINING AYRIM JIHATLARI

Abduxoliq Tashanov
Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalari universiteti dotsenti, f.f.n.

Annotatsiya. Maqolada buzg‘unchi g‘oyalarning shakllari va inson buzg‘unchiligining chegaralari o‘rganili, unda buzg‘unchi ichki xatti-harakatlar, intrapersonal sohada destruktivlik, shaxslararo buzg‘unchi xatti-harakatlar va buzg‘unchi metapersonal xatti-harakatlar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: buzg‘unchilik, buzg‘unchi g‘oyalar, inson buzg‘unchiligi, ichki xatti-harakatlar, buzg‘unchi metapersonal xatti-harakatlar

Darhaqiqat, so‘nggi o‘n yilliklarda dunyoda ijtimoiy xavfli siyosiy, diniy, millatchilik va boshqa guruhbozlikka asoslangan buzg‘unchi g‘oyalarning faollashuvi kuzatilmoqda. Ularning maqsadi jamiyat bilan mutlaqo mafkuraviy qarama-qarshilikka asoslangani holda o‘zi vujudga kelgan mintaqalar uchungina emas, balki butun dunyo uchun jiddiy tahdidlarni tug‘dirmoqda. Turli dunyoqarashga tizimlar o‘rtasidagi nazariy kurashdan boshqa mafkura tashuvchilarini jismonan qirib tashlash orqali kurashga va raqiblarini repressiya qilishga o‘tish fenomeni aynan buzg‘unchi mafkuralar bilan uzviy bog‘liq. Ayni paytda milliy g‘oya va mafkuramiz hamjihatlik va milliy taraqqiyot yo‘lini belgilab beruvchi qarashlar, qadriyatlarga asoslandi va milliy traqqiyotga tahdid soluvchi turli buzg‘unchi g‘oyalarga qarshi kurashda asosiy qurol hisoblanadi. Shu nuqtai-nazardan qaraganda, mafkuraviy kurashlar sharoitida buzg‘unchi g‘oyalarning mazmun-mohiyati, tarixiy ildizlari, zamonaviy xususiyatlarini o‘rganish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Buzg‘unchi mafkura – jamiyat taraqqiyotining hozirgi sharoitlarida ob’ektiv zaruriy bo‘lgan ijtimoiy munosabatlarning buzilishiga xizmat qiladigan mafkura bo‘lib, u nazariyalar, qarashlar, me’yorlar, qadriyatlar va ularni jamiyatda tarqatish usullaridan iborat tizim sifatida muayyan ijtimoiy guruhning manfaatlarini ifodalaydi. Nisbatan buzg‘unchi yoki buzg‘unchi mafkura deganda, keng ma’noda, shunday mafkuralar tushuniladiki, ular mavjud ijtimoiy munosabatlarning buzilishiga xizmat qiladi. Mutlaq buzg‘unchi yoki tor ma’nodagi mafkuralar deganda, har qanday ijtimoiy aloqalar va institutlarning buzilishiga xizmat qiladigan, umuman jamiyatning rivojlanishi, hatto, yashashiga imkon qoldirmaydigan mafkuralar tushuniladi. “Ular insonparvarlik tamoyiliga zid bo‘lgan, jamiyatni tarafkashlarga ajratib, bo‘lib tashlaydigan, bir millatni boshqasidan ustun quyadigan, oliy irq da’vosida boshqa xalqlarni qirg‘in qilishga chaqiradigan buzg‘unchi g‘oyalardir. Diniy aqidaparastlik va jangari irqchilik (rasizm), buyuk davlatchilik shovinizmi va ashaddiy (agressiv) millatchilik, fashizm va bolshevizm mafkuralari ana shunday vayronkor g‘oyalar tizimini tashkil etadi[1].

[1] Назаров К. Ғоялар фалсафаси. –Тошкент: Akademiya, 2011. –Б.113.

Shuningdek, buzg‘unchi mafkura minoritar ijtimoiy guruhlarning noto‘g‘ri ifodalangan manfaatlariga asoslanadi va ushbu manfaatlarni butun jamiyat uchun qo‘llab bo‘lmaydigan usullarda amalga oshirishni nazariy jihatdan asoslaydi. Buzg‘unchi mafkuralarning quyidagi tasnifini keltirish mumkin bo‘lib, ular “buzg‘unchi mafkura” atamasini keng va tor ijtimoiy-falsafiy ma’nolarda ta’riflash, ulardan buzg‘unchi mafkuralar asosiy tamoyillarni, qarashlarni, aqidalarni, ramzlar va tushunchalarni olishi mumkin bo‘lgan eng asosiy manbalarni – ya’ni, asosiy dunyoqarash oqimlarini ajratish, buzg‘unchilikning ta’siri va tajovuz yo‘nalishining xarakterini aniqlash, buzg‘unchi harakat ob’ekti va manfaatlarini amalga oshirishning asosiy doirasini aniqlash hamda globallashuv jarayonlari doirasida mafkuraning o‘rnini belgilash.

Odatda, buzg‘unchi mafkuralarning keng rivojlanishi va unga muvofiq tashkilotlarning faollashishi postindustrial dunyodagi ijtimoiy ziddiyatlarning keskinlashuvi, zamonaviy texnologik inqilob sharoitlarida ommaviy axborot-kommunikatsiya vositalari sohasidagi muammolarning avj olishi bilan izohlanadi. Buzg‘unchi mafkuralarning ham sub’ekt sifatida, ham ob’ekt sifatida asosini marginal guruhlar tashkil qiladi. Shuningdek, hozirgi vaqtda dunyoning mafkuraviy manzarasida turli vositalar orqali o‘z ta’sir doirasini kengaytirishga intilayotgan tajovuzkor millatchilik, neofashizm, terrorchlik, diniy ekstremizm kabi siyosiy kuchlar va oqimlar faoliyati ham jiddiy muammolarni yuzaga keltirmoqda. Darhaqiqat, bunday g‘ayriinsoniy, buzg‘unchi g‘oyalar xalqlar boshiga so‘ngsiz kulfatlar keltirib, insoniyatning tinchligi osoyishtaligini buzib, odamlar boshiga turli balolar yog‘dirmoqda.

Zamonaviy ilm-fan uchun oila, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sharoitida odamlarning zo‘ravonlik xatti-harakatlarini o‘rganish tobora dolzarb bo‘lib bormoqda. Ko‘payib borayotgan tadqiqotlar ijtimoiy nizolar, maishiy buzg‘unchiliklarning sabablarini to‘liqroq ochib berish va zamonaviy dunyoda zo‘ravonlik ustidan nazoratni kuchaytirish imkoniyatini ochib beradi. Shu bilan birga, ushbu sohadagi tadqiqotlar soni ortib borishi salbiy o‘zaro ta’sir amaliyoti va ularning fanda kontseptualizatsiyasi o‘rtasidagi tafovutni ham kuchaytirmoqda, bu ko‘pincha zo‘ravonlik harakatlarining maqsadlari, vositalari va natijalari o‘rtasidagi noaniq munosabat tufayli yuzaga keladi. Masalan, qasoskor, hasadgo‘y, dushmanlik xulq-atvori tajovuzkor qatorlar nuqtai nazaridan aniqlanadi. Qasos, hasad yoki dushmanlikka tayyorlikni o‘lchash uchun tadqiqotchilar odamning tajovuzkorlik o‘lchovini baholaydilar[1]. Binobarin, tajovuz, agar umumlashtiruvchi bo‘lmasa, salbiy xulq-atvor hodisalari bilan bog‘liq tushunchadir.

Qarama-qarshilikning ikkinchi tomoni dushmanona munosabatda bo‘lmagan ijtimoiy xatti-harakatlarning zararli oqibatlarini tushuntirishda paydo bo‘ladi. Ko‘pincha tajovuzkor bo‘lmagan xatti-harakatlar tajovuzkor xatti-harakatlar bilan taqqoslanadigan shaxslararo munosabatlarga zarar etkazadi. Yangi turmush qurganlarning rashklari oilaning buzilishiga olib keladi, ota-onalarning himoya xulq-atvori bolaning shaxsiyati va ijtimoiy rivojlanishiga salbiy ta’sir qiladi. Mehnat faoliyati sohasidagi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, xodimlar o‘rtasidagi g‘iybat, ularning oilaviy yoki do‘stona munosabatlarini suiiste’mol qilishlari, rahbariyatga bo‘ysunmasliklari korxona va tashkilotlarning mehnat unumdorligiga jiddiy ta’sir qiladi.

Buzg‘unchi xatti-harakatlarning namoyon bo‘lish kontekstini o‘rganishda biz buzg‘unchi xatti-harakatni ijtimoiy ob’ektlarni yo‘q qilish orqali o‘zgartiradigan inson faoliyati turi sifatida belgilaymiz. Bu halokatli ko‘rinish salbiy hodisalar doirasini cheklaydi, ammo ruhiy sog‘lom odamlarning buzg‘unchi xatti-harakatlarini hal qilishga imkon beradi. Klinik amaliyotda xulq-atvor buzilishlari deb nomlanuvchi destruktiv xulq-atvorning ongsiz, spontan va reaktiv shakllariga e’tibor berilmaydi (conduct disorder)[2]. Boshqa tomondan, buzg‘unchilikning bunday ta’rifi destruktivlikning xilma-xil va ko‘p sifatli shakllarini bir necha sohalarga ajratadi, bu esa empirik o‘rganish uchun ochiq bo‘lgan destruktiv xatti-harakatlar maqsadining kognitiv tasavvurlarini asos sifatida saqlaydi.

Tadqiqotda turli miqyos va sifatdagi ijtimoiy ob’ektlarga nisbatan insonning buzg‘unchi xulq-atvorining ko‘rinishlari umumlashtiriladi. Buning uchun buzg‘unchi xulq-atvorning turli shakllari

[1] Мальцева О.А. Профилактика жестокости и агрессивности в подростковой среде и способы ее преодоления // Тюменский государственный университет. 2009. № 7. С. 51-54.
[2] Bartlett R., Holditch-Davis D., Belyea M. Problem behaviors in adolescents. PediatrNurs. 2007. N 33(1). P. 13-18.

tahlilning uchta yo‘nalishi kontekstida ko‘rib chiqish mumkin: 1) intrapersonal (o‘ziga va o‘z tanasiga bo‘lgan munosabat), 2) shaxslararo (shaxslararo munosabatlar) va 3) metapersonal (shaxsning ijtimoiy tuzilmalarda o‘zini tutishi). Shuni ta’kidlash kerakki, yuqoridagi belgilar keng ma’noda talqin qilingan va uchta turdagi munosabatlarni maksimal darajada farqlash uchun kiritilgan: o‘ziga, boshqa odamlarga va jamiyatga.

Buzg‘unchi ichki xatti-harakatlar. Intrapersonal sohada destruktivlik o‘z-o‘zini yo‘q qilish va o‘z-o‘ziga zarar etkazish (maqsadli o‘z-o‘ziga shikast etkazish) bilan ifodalanadi; o‘z-o‘zini o‘zgartirish (tananing o‘zgarishi, ruhiy holat va boshqalar). Bu harakatlar ularga tegishli motivlar bilan izohlanadi. Ammo o‘z-o‘zini yo‘q qilish motivlari har doim ham buzg‘unchi xatti-harakatlar bilan bog‘liq emas va aksincha, ochiqchasiga buzg‘unchi xarakterdagi harakatlar sub’ektga zarar etkazishni anglatmaydi. Bunga qo‘shimcha ravishda, psixologik jihatdan sog‘lom odamlarda o‘z-o‘ziga zarar etkazish amaliyoti keng ko‘lamli namoyon va dinamikaga ega, shuning uchun ular boshqalarga faqat diqqat bilan kuzatiladi. Shunday qilib, buzg‘unchilik nafaqat o‘z joniga qasd qilish, balki o‘z-o‘zini yo‘q qilish va o‘z-o‘ziga zarar etkazish harakatlarida ham namoyon bo‘ladi[1].

O‘z-o‘zini mag‘lub etish, qiyinchiliklarga taslim bo‘lish, insonning hayotiy va ijtimoiy ehtiyojlarini e’tiborsiz qoldirishi (o‘z-o‘ziga kasal yuqtirish, gigiena qoidalariga e’tibor bermaslik, psixofaol moddalarni iste’mol qilish), xavfli xatti-harakatlar (texnik vositalar bilan xavfsiz ishlash qoidalarini e’tiborsiz bo‘lish, yuqori tezlikda haydash). Va nihoyat, o‘z-o‘ziga zarar etkazishning ijtimoiy jihatlari izolyatsiyaga, ijtimoiy mavqeini pasaytirishga qaratilgan (boshqalar bilan muloqot qilishdan qochish, ommaviy o‘zini-o‘zi ayblash va o‘zini tanqid qilish orqali).

Shaxs ichidagi buzg‘unchi amaliyotlarning xilma-xilligi ular ko‘plab omillar bilan bog‘liqligi bilan izohlanadi: jins, yosh, shaxsning ijtimoiy muhiti va boshqalar. Masalan, ayollar ko‘pincha o‘z-o‘ziga zarar etkazishning passiv va izolyatsiya qilingan shakli sifatida o‘zlariga zarar etkazishadi. O‘z-o‘zini yo‘q qilishning faol va kombinatsiyalangan shakllariga moyil bo‘lgan erkaklar esa tez va qoidasiz haydash va xavfli ishlarni bajarish paytida spirtli ichimliklarni iste’mol qilish kabilarda ko‘rinadi. Yoshlarning o‘ziga ko‘rsatadigan buzg‘unchi salbiy ta’sirida tengdoshlari, shuningdek kattalar ta’siri ostida sodir bo‘lishi kuzatiladi[2].

Insoning o‘ziga nisbatan buzg‘unchi g‘oyalarni qo‘llashi ijtimoiy muhitga bog‘liq: jamiyat yoki muayyan guruh buzg‘unchi xatti-harakatlarni tezlashtirishi yoki sekinlashtirishi mumkin. O‘z-o‘ziga zarar etkazish, o‘z-o‘zini o‘zgartirishlar (tatuirovka, pirsing) giyohvand moddalarni suiiste’mol qilish, jinsi, tana tuzilishi, figurasi, ko‘z, burun, tishlar, teri, soch shaklining o‘zgarishi va boshqalar. O‘z tanasini o‘zgartirish, “mukammallik va narsisistik motivlar, o‘zini yaxshilash, o‘zini va boshqalarni mamnun qilish istagidan kelib chiqadi[3].Aytilganlarni umumlashtirib, buzg‘unchi ichki xatti-harakatlar insonning o‘ziga zarar etkazishi va o‘zini o‘zi o‘zgartiruvchi harakatlarida namoyon bo‘lishini ta’kidlash mumkin. Motiv va maqsadlari bilan farqlanib, ular jismoniy va ruhiy salomatlikka halokatli ta’sir ko‘rsatadi, shaxslararo va ijtimoiy o‘zaro munosabatlarni murakkablashtiradi.

Shaxslararo buzg‘unchi xatti-harakatlar. Insonning boshqalarga ta’sirining asosiy shakli bu muloqotdir. Muloqot vositasi - bu nutq faoliyati, ya’ni gaplarni yaratish va idrok etishning faol, maqsadli jarayoni. J.Ostinning ta’kidlashicha, bayonot (nutq akti) doimo ta’sir qiladi - tushunilgan xabar qabul qiluvchining fikr va his-tuyg‘ulariga ta’sir qiladi va uning harakatlarida aks etadi.

Buzg‘unchi metapersonal xatti-harakatlar. Ushbu munosabatlar sohasini tahlil qilish ijtimoiy konstruktivizm va ijtimoiy interaktsionizm g‘oyalariga asoslanadi, bu nuqtai nazardan zamonaviy jamiyat turli miqyosdagi ijtimoiy hamjamiyatlar tomonidan shakllantirilgan kichik guruhlardan ijtimoiy institutlargacha yuqori darajada tabaqalashtirilgan ijtimoiy tuzilma sifatida namoyon bo‘ladi. Shaxs ularning bir qismi sifatida, ba’zilarida o‘z ijtimoiy roli bilan harakat qiladi.

---

[1] Feldman M.D. The challenge of self-mutilation: A review //Comprehensive Psychiatry. 1988. N 29. P. 252-269.

[2] Brookmeyer K.A., Fanti K.A., Henrich C.C. Schools, parents, and youth violence: A multilevel, ecological analysis. Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology. 2006. № 35 (4). P. 504-514.

[3] Соколова Е.Т., Баранская Л.Т. Клинико–психологические основания эффективности эстетической хирургии // Социальная и клиническая психиатрия. 2007. № 3. С. 26-37.

Odamlarning metapersonal buzg‘unchi xatti-harakati ijtimoiy rollarni amalga oshirish bilan bog‘liq. Insonning munosabatlariga va unga berilgan ijtimoiy rolga yo‘naltirilgan buzg‘unchi xatti-harakatlarning ikki turi mavjud: 1) ijtimoiy rolni inkor etish, rad etish; 2) haddan tashqari qabul qilish, o‘zining ijtimoiy roli bilan birlashish. Ijtimoiy roldan voz kechish insonning ijtimoiy tuzilishga nisbatan antisosyal, disfunksional va samarasiz harakatlarida namoyon bo‘ladi. Buzg‘unchi faoliyatning markaziy nuqtasi uning ijtimoiy rolni bajarishni istamasligi: mehnat, tarbiyaviy, mansabdor, jazoni o‘tash va boshqalar. Har bir rol kontekstida buzg‘unchi xatti-harakatlarning o‘ziga xos xususiyatlari ochib beriladi. Masalan, o‘quvchining buzg‘unchi xatti-harakati o‘quv jarayonini buzishga qaratilgan bo‘lib, maktab qoidalariga rioya qilmaslik va o‘qituvchilar va boshqa o‘quvchilarga jismoniy va psixologik ta’sir ko‘rsatadigan maktab mulkini yo‘q qilish bilan birga keladi.[1].

Guruhdan tashqarida buzg‘unchi xatti-harakatlar boshqa ijtimoiy guruhlarga qaratilgan bo‘lib, ularning vakillariga nisbatan nafrat va dushmanlik tuyg‘ulari bilan ajralib turadi[2]. Bundan tashqari, guruh a’zolari tashqaridan tahdidlarni qabul qilganda, mudofaa-tajovuzkor xatti-harakatlar ularning guruh bilan identifikatsiya qilish darajasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri mutanosib ravishda kuchayadi[3].

Xullas, buzg‘unchi metapersonal xatti-harakatlar ijtimoiy munosabatlar sharoitida yuzaga keladi va shaxsning ijtimoiy tuzilishdagi rolini qabul qilish yoki inkor etish oqibatlaridan kelib chiqadi. So‘nggi yillarda mahalliy va xorijiy falsafa fanida destruktiv xulq-atvorni o‘rganish faollashdi. Shu sababli, destruktiv xatti-harakatlar to‘g‘risida allaqachon to‘plangan bilimlarni birlashtirish, buzg‘unchilikning yaxlit tushunchasini shakllantirish va destruktiv xatti-harakatlarni tegishli va bog‘liq tushunchalardan farqlash muammosi dolzarbdir.